

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΖΗΔΡΟΥ

Αρχαιολόγος

Η ΚΟΚΚΙΝΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΣΤΟ ΒΟΥΡΓΑΡΕΛΙ

— *Το μοναδικό σωζόμενο βυζαντινό μνημείο των Τζουμέρκων*

Η Παναγία Βελλά κτίστηκε στα τέλη του 13ου αιώνα και γνώρισε την ύψιστη ακμή της κατά την περίοδο του Ανεξάρτητου Κράτους της Ηπείρου. Ιδρύθηκε στη στρατηγικής σημασίας οδική αρτηρία που ένωνε την Άρτα με τα Τρίκαλα και την Ήπειρο με τη Θεσσαλία. Αν και αφιερωμένος στο Γενέσιο της Θεοτόκου, ο ναός είναι πιο γνωστός ως Κόκκινη Εκκλησιά.

ΤΟ ΜΟΝΑΔΙΚΟ ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΝΗΜΕΙΟ ΤΩΝ ΤΖΟΥΜΕΡΚΩΝ και ένα από τα ελάχιστα στοιχεία που μαρτυρούν την κατοίκηση και τη σημασία τους κατά τη μεσαιωνική περίοδο είναι η Παναγία Βελλά ή Κόκκινη Εκκλησιά¹. Πρόκειται για το Καθολικό μονής, εκτός από το οποίο δεν έχει σωθεί το παραμικρό από τα κελιά ή τα προσκτίσματά της². Βρίσκεται στο συνοικισμό Παλαιοχώρι, τρία χλμ. νότια του Βουργαελίου³ και ακριβώς δίπλα στην οδική αρτηρία που ένωσε κατά την περίοδο του «Δεσποτάτου της Ηπείρου» την Άρτα με τα Τρίκαλα και την Ήπειρο με τη Θεσσαλία⁴. Ο ναός είναι αφιερωμένος στο Γενέσιο της Θεοτόκου⁵. Ωστόσο, είναι περισσότερο γνωστός ως Κόκκινη Εκκλησιά, εξαιτίας του πλήθους των πλίνθων που διακοσμούν τους εξωτερικούς του τοίχους⁶. Αναφέρεται επίσης, κυρίως από τους λόγιους, ως Παναγία Βελλάς⁷, καθώς για κάποιο διάστημα αποτέλεσε μετόχι της ομώνυμης μονής, αλλά και ως «Βασιλομονάστηρο»⁸, προσωνυμία που αποδίδει την αρχική του λειτουργία ως Καθολικού μονής, τη σημασία του και τη σχέση του με τον οίκο των δεσποτών της Ηπείρου.

Αναφορικά με την ιστορική πορεία του ναού, τα ελάχιστα σωζόμενα στοιχεία καθιστούν δυσχερή τη σκιαγράφησή της. Ωστόσο, το έτος ίδρυσης και ιστόρησης μπορούμε να το προσεγγίσουμε με αρκετή ακρίβεια χάρη στην αποσπασματικά σωζόμενη κτητορική επιγραφή⁹ του Καθολικού, επάνω από τη δυτική είσοδο του κυρίως ναού. Συνολικά, η επιγραφή αποτελείται από δώδεκα, τμηματικά βέβαια σωζόμενους σήμερα, στίχους. Οι έξι πρώτοι είναι πυκνότεροι και με μικρότερα σε μέγεθος γράμματα από τους τελευταίους. Ορθογώνιο πλαίσιο, με ερυθρά ταινία πλάτους 0,07 μ. περιμετρικά του, περιβάλλει την επιγραφή. Τα κεφαλαία μελανά γράμματα είναι τοποθετημένα επάνω σε λευκό κονίαμα, ενώ απαντούν και οι συνήθεις βυζαντινές βραχυγραφίες. Κάτω από κάθε σειρά γραμμάτων, ερυθρά χαράγματα συνέβαλλαν στην ευθυγράμμισή τους. Από το κείμενό της, πληροφορούμαστε ότι η τοιχογράφηση του ναού πραγματοποιήθηκε κατά τη θ' Ινδικτιώνα της βασιλείας του Νικηφόρου Α' και της συζύγου του Άννας Παλαιολογίνας.

Παράλληλα, στην ανατολική πλευρά του νάρθηκα, σώζεται και η τοιχογραφία των δωρητών του ναού¹⁰. Στο κέντρο, δεσπόζει η Θεοτόκος ένθρονη βρεφοκρατούσα, πλαισιωμένη από δύο αγγέλους. Κάτω από το υποπόδιό της, σε μικρότερη κλίμακα, διακρίνονται κεφαλές αγίων, καθώς και δύο ζεύγη λαϊκών. Αποσπασματικά σωζόμενες επιγραφές, με λευκά γράμματα τοποθετημένα μέσα σε γαλάζιο βάθος, επάνω από κάθε ζευγάρι, συμβάλλουν στην ταύτιση των μορφών. Αριστερά λοιπόν εικονίζεται ο πρωτοστράτορας Θεόδωρος, συνοδευόμενος από τη σύζυγό του Μαρία, ο οποίος κρατά στο αριστερό του χέρι ομοίωμα του ναού, με ψηλό τρούλο, και το προσφέρει στη Θεοτόκο. Αντίστοιχα, δεξιά της Θεοτόκου, ο αδερφός του Ιωάννης Τζιμισκής, συνοδευόμενος επίσης από τη σύζυγό του Άννα. Οι μορφές είναι ενδεδυμένες με πολυτελή, όχι όμως βασιλικά, ενδύματα και αποδοσμένες με νατουραλιστική φυσικότητα, χωρίς σχηματική αυστηρότητα. Πιο συγκεκριμένα, οι ανδρικές μορφές φορούν ποδήρεις χιτώνες με χρυσοποίκιλτα σιρίτια, ενώ οι γυναικείες είναι ντυμένες με μακριά κόκκινα πανωφόρια με διακοσμημένες άκρες και φέρουν λευκά μαντίλια στις κεφαλές με χρωματιστές ταινίες στο μέτωπο. Επιπλέον, οι δύο ανδρικές μορφές αποδίδονται πωγωνοφόρες, με μακριά βοστρυχωτή κόμη. Αντίθετα, οι δύο γυναικείες είναι ιδιαίτεως φθαρμένες και τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους δεν διακρίνονται. Συνδυάζοντας τα στοιχεία της κτητορικής επιγραφής και τα αντίστοιχα της τοιχογραφίας των δωρητών, προκύπτει ότι το Καθολικό ιστορήθηκε διά συνδρομής του πρωτοστράτορα Θεοδώρου Τζιμισκή και του αδελφού του Ιωάννη κατά τη θ' Ινδικτιώνα της βασιλείας του δεσπότη Νικηφόρου και της συζύγου του Άννας Παλαιολογίνας. Επομένως, η ίδρυσή του θα πρέπει να τοποθετηθεί λίγα χρόνια ωρότερα.

Βέβαια, για την ακριβή χρονολογία ανέγερσης και τοιχογράφησης του Καθολικού έχουν προταθεί αρκετές απόψεις, ανάλογα με την ανάγνωση της επιγραφής και το συνδυασμό των στοιχείων. Πιο συγκεκριμένα, πρώτος ο Σπ. Λάμπρος¹¹ διάβασε και δημοσίευσε την επιγραφή, καταλήγοντας στη χρονολογία 1281 ως

Σημειώσεις

- ¹ Το κείμενο για την Κόκκινη Εκκλησιά, συνολικά, βασίστηκε στο Ζήδρου 2008α, σ. 140-151, Ζήδρου 2008β, σ. 176-187 και Ζήδρου 2008c, σ. 60-62.
- ² Δημητρακοπούλου 2008, σ. 107 και Παπαδοπούλου 2011, σ. 185.
- ³ Για τη θέση του, βλ. Ορλάνδος 1927, σ. 153, Παπαδοπούλου 2002, σ. 118-119 και Παπαδοπούλου 2011, σ. 185.
- ⁴ Παπαδοπούλου 2002, σ. 118-119.
- ⁵ Ορλάνδος 1927, σ. 153 και Παπαδοπούλου 2002, σ. 118.
- ⁶ Για τη συγκεκριμένη ονομασία, βλ. Ορλάνδος 1927, σ. 153 και Παπαδοπούλου 2002, σ. 118.
- ⁷ Βλ. σχετικά Ορλάνδος 1927, σ. 154 και Παπαδοπούλου 2002, σ. 118.
- ⁸ Ορλάνδος 1927, σ. 154, Παπαδοπούλου 2002, σ. 118 και Παπαδοπούλου 2011, σ. 185.
- ⁹ Αναλυτικά για την επιγραφή, βλ. Λάμπρος 1905, σ. 289-291, Λάμπρος 1914, σ. 319, Ορλάνδος 1927, σ. 164-167, Παπαδοπούλου 2002, σ. 118-119 και Παπαδοπούλου 2011, σ. 187.
- ¹⁰ Για την τοιχογραφία, βλ. Ορλάνδος 1927, σ. 162-163 και Παπαδοπούλου 2002, σ. 123-124.
- ¹¹ Λάμπρος 1905, σ. 291-295.

έτος ίδρυσης του Καθολικού, χωρίς όμως να λάβει υπόψη του την τοιχογραφία των δωρητών¹². Μια δεύτερη πιο προσεκτική ανάγνωση, και πάλι από τον Σπ. Λάμπρο σε συνεργασία με τον Χ. Λαμπράκη, δεν μετέβαλε την παραπάνω χρονολογία¹³. Στη συνέχεια, ο Α. Ορλάνδος¹⁴, κατά τη δημοσίευση του μνημείου το 1927, δέχεται το έτος 1281 ως έτος ιστόρησης του ναού. Έκτοτε, η άποψη αυτή θα κυριαρχήσει και θα γίνει γενικά αποδεκτή. Αρκετές δεκαετίες αργότερα, ο Β. Κατσαρός¹⁵ θα δημοσιεύσει εκ νέου την επιγραφή, με τη χρονολογία 1260 αυτή τη φορά. Η τελευταία άποψη που κυριαρχεί στην έρευνα είναι αυτή της Β. Παπαδοπούλου¹⁶, η οποία προέκυψε από το συνδυασμό των ιστορικών στοιχείων με τα νέα ανασκαφικά δεδομένα αλλά και από τη σύγκριση των τοιχογραφιών με σύγχρονά τους σύνολα και θεωρεί ως έτος κτίσης του ναού το 1293/4, ενώ αντιστοιχα ως έτος τοιχογράφησης το 1295/6.

Οπωσδήποτε, η ανέγερση και ιστόρηση του Καθολικού τοποθετούνται στα τέλη του 13ου αι. Η μονή ιδρύθηκε επάνω στη στρατηγικής σημασίας οδική αρτηρία, αρκετά μακριά από την πρωτεύουσα Άρτα, και θεωρείται ως το πιο απομακρυσμένο από το σύνολο των μνημείων της. Πρέπει να γνώρισε την ύψιστη ακμή της κατά την περίοδο του Ανεξάρτητου Κράτους της Ηπείρου. Σε κάποια χρονική περίοδο, άγνωστο πότε και ενώ είχε περιέλθει σε κατάσταση παρακμής, υπήχθη ως μετόχι στην Ι.Μ. Βελλάς¹⁷. Ωστόσο, αδιευκρίνιστοι παραμένουν οι λόγοι της παρακμής και εγκατάλειψής της όπως και το χρονικό διάστημα που διετέλεσε μετόχι της Ι.Μ. Βελλάς. Μετά την ίδρυση της Ι.Μ. Αγ. Γεωργίου στο Βουργαρέλι, στα μέσα του 17ου αι., η Κόκκινη Εκκλησιά θα προσαρτηθεί σε αυτή¹⁸ και θα παραμείνει μετόχι της έως τις αρχές του 20ού αι. Στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι., εμφανίζεται

¹² Για την παρατήρηση αυτή, βλ. Ορλάνδος 1927, σ. 165.

¹³ Λάμπρος 1914, σ. 319.

¹⁴ Ορλάνδος 1927, σ. 165-167.

¹⁵ Κατσαρός 1992, σ. 524-525.

¹⁶ Παπαδοπούλου 2002, σ. 125, Δημητράκοπούλου 2008, σ. 109 και Παπαδοπούλου 2011, σ. 187.

¹⁷ Λάμπρος 1905, σ. 295, Ορλάνδος 1927, σ. 154 και Παπαδοπούλου 2002, σ. 118.

¹⁸ Ορλάνδος 1927, σ. 154.

02

Σπαράγματα τοιχογραφιών στη δυτική πλευρά του Καθολικού.

ερείπωμένη και εγκαταλειμμένη. Το 1927 θα δημοσιευθεί από τον Α. Ορλάνδο¹⁹. Τη δεκαετία του 1950 θα κηρυχθεί διατηρητέο μνημείο. Το 1967 θα υποστεί αρκετές ζημιές από το σεισμό που έπληξε την περιοχή²⁰. Έκτοτε, θα ξεκινήσουν από τον Α. Ορλάνδο εκτεταμένες αναστηλωτικές εργασίες, οι οποίες, με μικρές διακοπές, θα συνεχιστούν. Σήμερα, το μνημείο ανασκάπτεται, συντηρείται και αναστηλώνεται συστηματικά από την αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων²¹, ενώ έχει τύχει και αρκετής προσοχής μέσω άρθρων, δημοσιεύσεων και μελετών έγκριτων ερευνητών και επιστημόνων.

Αρχιτεκτονικά, η Κόκκινη Εκκλησιά ανήκει στη σχολή που αναπτύχθηκε στη ΒΔ Ελλάδα, στο πλαίσιο του Ανεξάρτητου Κράτους της Ηπείρου, και είναι γνωστή στην έρευνα ως «Σχολή του Δεσποτάτου»²². Θεωρείται ως ένα από τα σημαντικά και χαρακτηριστικά μνημεία της. Έχει κτιστεί στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου δίστυλου ναού. Πιο συγκεκριμένα, ο σταυροειδής εγγεγραμμένος δικιόνιος ναός²³ αποτελεί απλοποιημένη μορφή του αντίστοιχου τετρακιόνιου, όπου οι δύο ανατολικοί κίονες αντικαθίστανται από πεσσούς για να επιτευχθεί καλύτερη και σταθερότερη στήριξη τού, μαρμάρινου συνήθως, γείσου του τέμπλου. Έτσι, απομένουν μόνο οι δύο δυτικοί κίονες, από όπου και η ονομασία δικιόνιος. Μάλιστα, ο συγκεκριμένος τύπος κυριαρχεί ολοκληρωτικά στον ελλαδικό χώρο κατά τη Μεσοβυζαντινή περίοδο και μπορεί να χαρακτηριστεί ως ο κατεξοχήν ελλαδικός τύπος του σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Όταν οι δύο κίονες αντικαθίστανται με πεσσούς, τότε ο τύπος ονομάζεται δίστυλος.

Ειδικότερα, η Κόκκινη Εκκλησιά²⁴ είναι ένα σχεδόν ορθογώνιο κτίριο, διαστάσεων 16×9,15 μ., με τρίπλευρη αψίδα στα ανατολικά και ορθογώνιο νάρθηκα στα δυτικά. Ο κυρίως ναός απαρτίζεται από εννέα μικρά διαμερίσματα: το κεντρικό, αρχικά στεγασμένο με ψηλό τρούλο, διαμέτρου περίπου 3 μ. — που σήμερα έχει

¹⁹ Βλ. Ορλάνδος 1927, ολόκληρο το άρθρο.

²⁰ Βοκοτόπουλος 1968, σ. 300-301 και Ορλάνδος 1967, σ. 130-132, όπως και για τις εργασίες αποκατάστασης.

²¹ Για τις πιο πρόσφατες ανασκαφές, βλ. Παπαδοπούλου 2011, σ. 188-191.

²² Για τη συγκεκριμένη σχολή, βλ. Krautheimer 1991, σ. 515, 517-519, 523-525, Μπούρας 1999, σ. 429-432, Μπούρας 2001, σ. 165-168 και Τσουρής 1988, σ. 7-17.

²³ Γενικά για τον αρχιτεκτονικό τύπο, βλ. Μπούρας 1999, σ. 213-216.

²⁴ Για την περιγραφή της αρχιτεκτονικής του Καθολικού, βλ. Ορλάνδος 1927, σ. 155-160 και Παπαδοπούλου 2002, σ. 119-120.

καταπέσει και αντικατασταθεί από ξύλινη δικλινής στέγη, η οποία αλλοιώνει τη μορφή του ναού—, τα τέσσερα διαμερίσματα των κεραιών του σταυρού, τα οποία φέρουν ημικυλινδρικές καμάρες και στηρίζουν τον τρούλο, καθώς και τα τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα, επίσης στεγασμένα με ημικυλινδρικές καμάρες σε λίγο χαμηλότερο επίπεδο, στα οποία εγγράφεται ο σταυρός. Η ανατολική κεραία καταλαμβάνεται από το Ιερό Βήμα με την τρίπλευρη αψίδα, ενώ τα εκατέρωθεν γωνιακά διαμερίσματα από την Πρόθεση και το Διακονικό αντίστοιχα, δημιουργώντας έτσι το τριμερές ιερό. Εξωτερικά, οι στέγες του τρούλου και των κεραιών του σταυρού εμφανίζονται ως δικλινείς, ενώ οι αντίστοιχες των γωνιακών διαμερισμάτων ως μικρές μονοκλινείς. Η κόγχη του ιερού στεγάζεται με ξεχωριστό φουρνικό, το οποίο μάλιστα έφερε και επικάλυψη μολύβδινων ελασμάτων. Η Πρόθεση και το Διακονικό περιλαμβάνονται στις μονοκλινείς στέγες του βορείου και νοτίου γωνιακού διαμερίσματος αντίστοιχα. Εσωτερικά, δυο ογκώδεις πεσσοί, διαμέτρου 0,80 μ., και οι τοίχοι του ιερού έφεραν τις καμάρες και τον τρούλο, διαιρώντας και ταυτόχρονα ενοποιώντας το χώρο του ναού. Σύμφωνα με την παραπάνω περιγραφή, η εικόνα του εγγεγραμμένου σταυρού διαγράφεται με σαφήνεια και πλαστικότητα στις στέγες του κτιρίου, με την ψηλή στέγη στη θέση του τρούλου στο κέντρο, τις ημικυλινδρικές καμάρες των σταυρικών κεραιών να την πλαισιώνουν και να δημιουργούν το σταυρό και τις χαμηλότερες ημικυλινδρικές καμάρες των γωνιακών διαμερισμάτων να εγγράφουν το σταυρό. Αντίθετα, στο εσωτερικό του ναού, όπως και στο σύνολο των ελλαδικών σταυροειδών εγγεγραμμένων, ο σταυρός δεν διαγράφεται με τόσο πλαστικότητα, καθώς η ανατολική κεραία καταλαμβάνεται τμηματικά ή συνολικά, όπως εδώ, από το Ιερό Βήμα, ενώ δεν έχει πάντοτε και το ίδιο μήκος με τη δυτική²⁵.

Ο ορθογώνιος νάρθηκας²⁶, διαστάσεων 9,15×3,25 μ., στεγάζεται στα δύο άκρα

04

²⁵ Γκιολές 1992, σ. 119.

²⁶ Για το νάρθηκα, βλ. Ορλάνδος 1927, σ. 156 και Παπαδοπούλου 2002, σ. 120.

05

03

Λεπτομέρεια της κτητορικής επιγραφής.

04

Άποψη της παράστασης των συλλειτουργούντων ιεραρχών στην κόγχη του ιερού.

05

Άποψη από το εσωτερικό του ναού. Διακρίνεται και ένα δίλοβο παράθυρο στο τύμπανο του αετώματος.

του με ημικυλινδρικές καμάρες. Επιπλέον, στη μέση έφερε ημισφαιρικό θόλο, ο οποίος έχει καταπέσει και αντικατασταθεί από σύγχρονη δικλινή στέγη. Τόσο οι καμάρες των κεραιών του σταυρού όσο και οι αντίστοιχες του νάρθηκα καταλήγουν, εξωτερικά, σε ελλειψοειδή αετώματα, κατ' επιρροή της αρχιτεκτονικής της Κωνσταντινούπολης ή της Θεσσαλονίκης. Ανασκαφική έρευνα²⁷ δυτικά του νάρθηκα αποκάλυψε λείψανα εξωνάρθηκα, πιθανότατα μεταγενέστερη προσθήκη των χρόνων της οθωμανικής κυριαρχίας. Επρόκειτο για μια πρόχειρη κατασκευή με τη μορφή ανοικτού προστώου, στηριγμένου σε ογκώδεις πεσσούς. Αργότερα, τα κενά ανάμεσα στους πεσσούς φράχτηκαν με τοιχοποιίες και το δάπεδο πλακοστρώθηκε. Μετά την κατάρρευση και εγκατάλειψη του εξωνάρθηκα, ο χώρος γύρω από το Καθολικό χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο.

Η επικοινωνία του ναού επιτυγχάνεται σήμερα από δύο θύρες²⁸: η πρώτη στο μέσο της δυτικής πλευράς και η δεύτερη στη σταυρική κεραία της νότιας πλευράς. Ωστόσο, αρχικά υπήρχαν τρεις ακόμη θύρες: δύο στο νάρθηκα, στη βόρεια και νότια πλευρά αντίστοιχα, και μία στη σταυρική κεραία της βόρειας πλευράς, παράλληλη προς τη σωζόμενη στη νότια πλευρά, οι οποίες κλείστηκαν σε μεταγενέστερη φάση. Στο εσωτερικό του κτιρίου ανοίγεται μόνο η θύρα που οδηγεί από το νάρθηκα στον κυρίως ναό. Ο φωτισμός εξασφαλίζεται από λίγα, έξι συνολικά, δίλοβα παράθυρα, τοποθετημένα ψηλά, στα τύμπανα των αετωμάτων του κυρίως ναού και του νάρθηκα, ιδιαίτερος διακοσμημένα, με οδοντωτές ταινίες και πλίνθινα τόξα²⁹. Αξιοσημείωτο είναι το δίλοβο και διακοσμημένο με πολλαπλές πλίνθινες ταινίες παράθυρο που ανοίγεται στο μέσο της κόγχης του ιερού και διέσωσε τμήμα του υάλινου διακόσμου του είτε κατά χώραν είτε κατεσπαρμένο. Αυτά τα σπάνια, λόγω της δυσκολίας διατήρησής τους, ευρήματα επέτρεψαν την ανασύσταση της αρχικής μορφής του παραθύρου και προσέφεραν πολύτιμα στοιχεία για παρόμοιες διακοσμήσεις.

Η τοιχοποιία³⁰ του Καθολικού είναι πλινθοπερίκλειστη. Πρόκειται για μια τεχνική που πρωτοεμφανίζεται στο β' μισό του 10ου αι., απαιτεί ιδιαίτερη τεχνική επιδεξιότητα, οικοδομικό υλικό εύκολα κατεργάσιμο, ενώ προσφέρει συμμετρία, ομοιογένεια και εξαιρετο αισθητικό αποτέλεσμα. Πιο συγκεκριμένα, το κτίριο στα κατώτερα τμήματά του είναι κατασκευασμένο με αργολιθοδομή από γκριζοπράσινους πλακοειδείς ασβεστόλιθους, ενώ αντίστοιχα στα ανώτερα με το πλήρες διαμορφωμένο πλινθοπερίκλειστο σύστημα από πωρόλιθους, με μονή

06

Αποψη του Καθολικού της Κόκκινης Εκκλησίας από ΝΔ.

07

Η είσοδος που οδηγεί από το νάρθηκα στον κυρίως ναό.

²⁷ Για την έρευνα, τα αποτελέσματά της και τον εξωνάρθηκα, βλ. Δημητρακοπούλου 2008, σ. 112, Παπαδοπούλου 2002, σ. 120 και Παπαδοπούλου 2011, σ. 186, 190.

²⁸ Για τις θύρες του ναού, βλ. Ορλάνδος 1927, σ. 157-159 και Παπαδοπούλου 2002, σ. 120.

²⁹ Για τα παράθυρα, βλ. αναλυτικά Ορλάνδος 1927, σ. 159-160 και πιο σύντομα Δημητρακοπούλου 2008, σ. 110, 112 και Παπαδοπούλου 2002, σ. 120.

³⁰ Για την τοιχοδομία του Καθολικού, βλ. Δημητρακοπούλου 2008, σ. 113, Ορλάνδος 1927, σ. 156, Παπαδοπούλου 2002, σ. 120 και Παπαδοπούλου 2011, σ. 186.

σειρά πλίνθων στους οριζόντιους αρμούς και διπλή στους κάθετους. Σποραδικά, απαντούν και αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση, όπως τμήμα ιωνικού κιονοκράνου εντοιχισμένο εσωτερικά στον βόρειο τοίχο. Γενικά, η κατασκευή του, όπως και στο σύνολο των ελλαδικών σταυροειδών εγγεγραμμένων, μπορεί να χαρακτηριστεί ως απλή, λιτή, με αίσθηση του μέτρου και ελεύθερη διακοσμητική διάθεση, χωρίς την πλαστικότητα, τον περίτεχνο και πλούσιο χαρακτήρα των ναών της Κωνσταντινούπολης.

Αξιοσημείωτος είναι και ο πλούσιος κεραμοπλαστικός διάκοσμος που διανθίζει την εξωτερική όψη του κτιρίου και ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένος στα μνημεία της «Σχολής του Δεσποτάτου». Γενικά, οι εξωτερικές επιφάνειες των ναών κατά κύριο λόγο και λιγότερο οι εσωτερικές διανθίζονται από ζωφόρους, ζώνες, τόξα και γείσα, πλούσια διακοσμημένα. Ειδικότερα, στην Κόκκινη Εκκλησιά κυριαρχούν³¹: οι οδοντωτές ταινίες, οι οποίες χρησιμοποιούνται κυρίως για να περιβάλλουν τοξωτά πλαίσια (βλ. και Αγ. Θεοδώρα, Παναγία Μπρυώνη, Παρηγορήτισσα, Κάτω Παναγιά, Βλαχέρνα, Αγ. Νικόλαος Ροδιάς, Παναγία Πρεβέντζας κ.ά.), οι μαϊανδροι σε ανεξάρτητες ή επάλληλες ζώνες (βλ. και Αγ. Νικόλαος Ροδιάς, Παναγία Πρεβέντζας, Παρηγορήτισσα, Πόρτα Παναγιά, Αγ. Θεοδώρα, σε μνημεία της Αχρίδας κ.ά.) και οι αντινωτές ομάδες ομοίοθετων γωνιών (βλ. και Κάτω Παναγιά, Παρηγορήτισσα). Συνολικά, πρόκειται για θέματα κοινά και ευρύτατα διαδεδομένα τόσο στη «Σχολή του Δεσποτάτου» όσο και στα μνημεία τα οποία επηρεάστηκαν άμεσα από αυτή, αποδοσμένα ωστόσο με σχετική προχειρότητα και κάποια έλλειψη συμμετρίας. Πιο συγκεκριμένα, κεραμοπλαστικό διάκοσμο φέρουν οι τοίχοι του Καθολικού στη βόρεια, νότια και ανατολική πλευρά, η αψίδα του ιερού, τα τύμπανα των παραθύρων, καθώς και τα τύμπανα ανάμεσα στα παράθυρα και στο μεγάλο τοξωτό πλαίσιο του αετώματος. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική όμως είναι μια ζατριοειδής ζωφόρος³², ύψους 0,55 μ., η οποία περιτρέχει τις πλάγιες μακρές πλευρές του κυρίου ναού, καθώς και το νότιο ήμισυ της ανατολικής πλευράς. Αποτελείται από εναλλασσόμενα λευκά και ερυθρά, διαγώνια τοποθετημένα, λίθινα και πλίνθινα πλακίδια και εμφανίζεται όμοια με τις αντίστοιχες του Αγ. Βασιλείου και της Παρηγορήτισσας. Ωστόσο, τα δίχρωμα αβάκιά της και η περιμετρική διάταξή της οδηγούν σε μια πρωιμότερη χρονολόγηση, σε σύγκριση με τις αντίστοιχες ζωφόρους των δύο άλλων μνημείων.

Εξίσου σημαντικά είναι και τα ευρήματα στο εσωτερικό του ναού. Πρόκειται για τα σωζόμενα τμήματα του αρχικού γύψινου τέμπλου αλλά και σπαράγματα του τοιχογραφικού του διακόσμου. Πιο συγκεκριμένα, από το αρχικό γύψινο τέμπλο³³, το οποίο έχει πλέον αντικατασταθεί από ένα σύγχρονο, έχουν σωθεί τμήματα πεσσίσκων, διακοσμημένα με πολλαπλούς κόμβους, καθώς και ένα τμήμα του επιστυλίου του, επίσης διακοσμημένο με ελικοειδή βλαστό και ανθεμωτό κόσμημα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο αρράβδωτοι κίονες, πιθανώς από οικοδόμημα της κλασικής αρχαιότητας, τοποθετημένοι μπροστά από το τέμπλο. Σπαράγματα τοιχογραφιών³⁴, τα οποία μάλιστα αποτελούν και το μοναδικό χρονολογημένο με επιγραφή τοιχογραφικό σύνολο του «Δεσποτάτου της Ηπείρου», διατηρούνται στην κόγχη του ιερού, στη δυτική είσοδο εκατέρωθεν της επιγραφής, όπως προαναφέρθηκε για την τοιχογραφία των δωρητών, στον κυρίως ναό, στα λοφία του τρούλου, καθώς και στην ανατολική και βόρεια πλευρά του νάρθηκα. Πιο συγκεκριμένα, στην κόγχη του ιερού εικονίζονται, σε μνημειακό μέγεθος, οι συλλειτουργούντες ιεράρχες, πλαισιωμένοι, στο μέτωπο της αψίδας, από διακοσμητικές ζώνες με φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα. Στο χώρο του κυρίου ναού, είχε εικονογραφηθεί, κατά τη συνήθη πρακτική, το Δωδεκάορτο. Από τις σκηνές του σώζονται, αποσπασματικά, εκείνες της Προδοσίας και της Σταύρωσης. Τεχνοτροπικά, πρόκειται για αυστηρές αλλά ήρεμες μορφές, με έντονα τα χαρακτηριστικά του προσώπου και προσεγμένες λεπτομέρειες, εκτελεσμένες από έναν αξιόλογο ζωγράφο του τέλους του 13ου αι., ο οποίος όμως δεν ήταν ενήμερος για τις σύγχρονές του καλλιτεχνικές τάσεις, αλλά παρέμεινε προσκολλημένος σε

08
Άποψη της ανατολικής εσωτερικής πλευράς του Καθολικού.

09
Άποψη της βόρειας πλευράς του Καθολικού της Κόκκινης Εκκλησιάς.

³¹ Για τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο του ναού αναλυτικά, βλ. Ορλάνδος 1927, σ. 156-157, Παπαδοπούλου 2002, σ. 121, Παπαδοπούλου 2011, σ. 186 και Τσουρής 1988, σ. 13, 150-151, 158, 161, 174, όπου υπάρχουν και τα αντίστοιχα παράλληλα.

³² Για τη ζωφόρο, βλ. Ορλάνδος 1927, σ. 156-157, Τσουρής 1988, σ. 181-182, 305 και Παπαδοπούλου 2002, σ. 121.

³³ Παπαδοπούλου 2002, σ. 121, Δημητράκοπούλου 2008, σ. 113 και Παπαδοπούλου 2011, σ. 188.

³⁴ Παπαδοπούλου 2002, σ. 121-124, Δημητράκοπούλου 2008, σ. 114 και Παπαδοπούλου 2011, σ. 187.

παλαιότερες μεθόδους, όπως προκύπτει από τη σύγκριση των τοιχογραφιών με σύγχρονά τους καλύτερα διατηρημένα σύνολα.

Αναφορικά με το μνημείο συνολικά, μια ιδιαίτερη άποψη είναι αυτή του καθηγητή H. Hallensleben³⁵. Μελετώντας την Κόκκινη Εκκλησιά και διαπιστώνοντας τις ομοιότητες, ως προς τον αρχιτεκτονικό τύπο, τον τρόπο κατασκευής αλλά και διακόσμησης, με τον Άγιο Κλήμεντα της Αχρίδας, υποστήριξε ότι τα δύο μνημεία κατασκευάστηκαν από το ίδιο συνεργείο μαστόρων, με την Κόκκινη Εκκλησιά μάλιστα να προηγείται και να αποτελεί το πρότυπο για τον Άγιο Κλήμεντα.

Συμπερασματικά, η Κόκκινη Εκκλησιά αποτελεί το μοναδικό, έως τώρα, απτό στοιχείο ανθρωπίνης παρουσίας στην περιοχή κατά τη Βυζαντινή περίοδο, με εξαίρεση ελάχιστα κινητά ευρήματα. Αρχιτεκτονικά, ο τύπος της θεωρείται συνήθης τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και στη «Σχολή του Δεσποτάτου». Αξιοσημείωτος είναι ο πλούσιος κεραμοπλαστικός της διάκοσμος, ο αποσπασματικός ζωγραφικός της διάκοσμος, όπως και τα σωζόμενα τμήματα του γύψινου τέμπλου. Συνολικά, η μελέτη της Κόκκινης Εκκλησιάς, εκτός από τα στοιχεία που προσφέρει στη σκιαγράφηση της ιστορικής πορείας της περιοχής των Τζουμέρκων, εμπλουτίζει τις γνώσεις και για την τέχνη της περιόδου.

³⁵ Βλ. Hallensleben 1967-1974, σ. 304-316.

* Οι φωτογραφίες 1 και 9 προέρχονται από την προσωπική συλλογή του Άγγελου Σινάνη. Οι φωτογραφίες 2-8 προέρχονται από την προσωπική συλλογή του Νίκου Μανούση.

Βιβλιογραφία

- Βοκοτόπουλος 1968: Βοκοτόπουλος Π., «Μεσαιωνικά Μνημεία Ηπείρου», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 23 (1968), Β2 Χρονικά, σ. 299-301.
- Γκιολές 1992: Γκιολές Ν., *Βυζαντινή ναοδομία (1204-600)*, Αθήνα 1992.
- Δημητρακοπούλου 2008: Δημητρακοπούλου Π., «Βουργαρέλι. Η Κόκκινη Εκκλησιά», στο Παπαδοπούλου Β. / Καραμπερίδη Α. (επιμ.), *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Ηπείρου*, Ιωάννινα 2008, σ. 114-107.
- Ζήδρου 2008α: Ζήδρου Κ., «Η αρχιτεκτονική της Κόκκινης Εκκλησιάς στα πλαίσια της τέχνης της εποχής», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά*, τόμ. 9 (2008), σ. 138-153.
- Ζήδρου 2008b: Ζήδρου Κ., «Η αρχιτεκτονική των εκκλησιαστικών μνημείων των Τζουμέρκων στα πλαίσια της τέχνης της εποχής», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τόμ. ΚΖ' (2008), σ. 218-167.
- Ζήδρου 2008c: Ζήδρου Κ., «Σύντομη επισκόπηση της αρχιτεκτονικής των εκκλησιαστικών μνημείων στην περιοχή των Τζουμέρκων», στο Μεράντζας Χ. (επιμ.), *Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συνεδρίου για τα Τζουμέρκα. Ο τόπος. Η κοινωνία. Ο πολιτισμός. Διάρκειες και τομές*, Ιωάννινα 2008, σ. 74-57.
- Hallensleben 1967-1974: Hallensleben H., «Die architekturgeschichtliche Stellung der Kirche Sv. Bogorodica Perivleptos (Sv. Kliment) in Ohrid», *Receuil des Travaux*, τόμ. VI-VII (1967-1974), σ. 304-316.
- Κατσαρός 1992: Κατσαρός Β., «Λόγια στοιχεία στην επιγραφική του «Δεσποτάτου». Λόγιοι και διανοούμενοι κατά τον 13ο αι. στην Ήπειρο με βάση τις έμμετρες επιγραφές του χώρου», στο Χρυσός Ε. (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, Αθήνα 1992, σ. 544-517.
- Krautheimer 1991: Krautheimer R., *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, μτφρ. Φ. Μαλλούχου-Τουφάνο, Αθήνα 1991.
- Λάμπρος 1905: Λάμπρος Σ., «Η Παναγία Βελλά πλησίον του Βουργαρελίου εν Τζουμέρκοις», *Νέος Ελληνομνημών*, τόμ. 2 (1905), σ. 289-298.
- Λάμπρος 1914: Λάμπρος Σ., «Σύμμικτα: Η επιγραφή της εν Τζουμέρκοις Παναγίας Βελλάς», *Νέος Ελληνομνημών*, τόμ. 11 (1914), σ. 319.
- Μπούρας 1999: Μπούρας Χ., *Μαθήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής*, τόμ. 2, Αθήνα 1999.
- Μπούρας 2001: Μπούρας Χ., *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001.
- Ορλάνδος 1927: Ορλάνδος Α., «Μνημεία του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Η Κόκκινη Εκκλησιά (Παναγία Βελλάς)», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 2 (1927), σ. 153-169.
- Ορλάνδος 1967: Ορλάνδος Α., «Αναστήλωσις και συντήρησις μνημείων - Άρτα», *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το έτος 1967*, σ. 154-130.
- Παπαδοπούλου 2002: Παπαδοπούλου Β., *Η βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα 2002.
- Παπαδοπούλου 2011: Παπαδοπούλου Β., «Η Κόκκινη Εκκλησιά στο Βουργαρέλι της Άρτας. Στοιχεία από τη νεότερη έρευνα», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά*, τόμ. 12 (2011), σ. 185-199.
- Τσουρής 1988: Τσουρής Κ., *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των υστεροβυζαντινών μνημείων της Βορειοδυτικής Ελλάδος*, Καβάλα 1988.